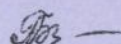


ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БОЙКО Лариса Петрівна



УДК 801.313.7:33

ТОРГОВЕЛЬНА ЛЕКСИКА ЗАПОРІЗЬКОГО
КОЗАЦЬКОГО ВЖИТКУ

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1997



Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загального мовознавства Запорізького державного університету.

Науковий керівник :

доктор філологічних наук, професор Чабаненко Віктор Антонович, завідувач кафедри загального мовознавства Запорізького державного університету

Офіційні опоненти :

доктор філологічних наук, професор Поповський Анатолій Михайлович, професор кафедри української мови Дніпропетровського державного університету,

кандидат філологічних наук, доцент Нагіна Валентина Олександрівна, завідувач кафедри української мови Херсонського педагогічного інституту.

Провідна установа:

Сімферопольський державний університет ім. М.В.Фрунзе, кафедра української мови. м. Сімферополь.

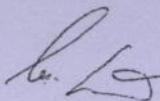
Захист відбудеться "3" лютого 1998р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 08.051.05 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті за адресою:

320625, ДСП, 10, м.Дніпропетровськ, пр.Науковий, 13, корп. 1.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "30" грудня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради доктор філологічних наук, доцент

 Пристайко Т.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Вивчення джерельних мовних матеріалів минулого, що сприяють відродженню історичної пам'яті українського народу, особливо активізувалося в останні десятиліття. У цій галузі зроблено вже чимало, описано, зокрема, в діахронічному плані різні тематичні групи української лексики [А.А.Бурячок(назви спорідненості й свояцтва), В.О.Винник(метрологічна лексика), Г.В.Войтів, Г.М.Миронова (назви одягу, уборів, прикрас), М.І.Чікало (назви кольорів), О.В.Кровицька (назви осіб)].

Торговельна ж лексика української мови на сьогодні ще недостатньо вивчена. Залишається багато нез'ясованих питань, пов'язаних з історією її становлення і розвитку, а також складання її як окремої підсистеми. Особливо вдячною для наукового дослідження є торговельна лексика, вживана у мовленні тієї чи іншої суспільної верстви за певних історичних та соціально-економічних умов. Однією з таких суспільних верств в Україні кінця XV-другої половини XVIII століття було запорозьке козацтво. Вплив не тільки його військової, а й господарської діяльності відбився на всіх сферах життя українського народу, в тому числі й на мовній. Самобутні політичні, соціально-економічні обставини, в яких існувало запорозьке козацтво, мали значний вплив на формування торговельної лексики, бо й увесь слововжиток запорожців залежав від історичних умов того періоду.

Останнім часом значно зріс інтерес до історії козащини, внаслідок чого з'явилося багато публікацій на цю тему. Початок же дослідження розвитку торгівлі та торговельних стосунків на Запорозжі покладено ще працями А.Скальковського, О.Андрієвського, Д.Яворницького. Пізніше з'являються наукові розвідки М.Слабченка, М.Тищенко, Є.Загоровського, В.Голобуцького. А зовсім недавно вийшло в світ ряд публікацій та написано декілька дисертацій, автори яких тією чи іншою мірою торкаються питання розвитку торгівлі на Запорозжі. Це праці А.Бойка, В.Борисенка, В.Андрущенко, А.Журби, І.Шульги.

В українському ж мовознавстві досі немає синтезуючої праці, в якій би досліджувалася торговельна лексика. Першу спробу описати цей прошарок слів зроблено в академічному виданні "Історія

української мови. Лексика і фразеологія" (Київ, 1983). Однак це дослідження має описово-узагальнюючий характер і не подає структурно-семантичних особливостей кожної тематичної групи. Проаналізовано різні тематичні групи торговельної лексики XIV-XV ст. у колективній монографії "З історії української лексикології" (Київ, 1980). У наукових розвідках та публікаціях Ф.Ткача, Л.Батюк, В.Горобця, М.Рогаль, М.Худаша, А.Москаленка, О.Кривицької знаходимо аналіз лише окремих слів, пов'язаних із торгівлею чи то з погляду семантики, чи то з погляду етимології, або з погляду словотворчої будови. У сучасному мовознавстві з'явилися публікації та дисертаційне дослідження О.Покровської, в яких розглядаються окремі поняття, пов'язані з торгівлею, як в діяхронічному, так і в синхронічному аспекті.

Торговельна лексика запорозького козацького вжитку не тільки не була об'єктом спеціального дослідження, але й самі джерела, у яких засвідчена ця лексика, ніколи не залучалися до лінгвістичного аналізу.

Актуальність даної роботи зумовлена не тільки відсутністю подібного дослідження в українському мовознавстві, а й тим, що вивчення торговельної лексики запорозького козацького вжитку значно доповнює наші уявлення про матеріальну культуру та соціально-економічні стосунки на Запорозжі.

Дана дисертація має зв'язок з науковою плановою тематикою кафедри загального мовознавства Запорізького державного університету "Соціолінгвістична ситуація на Нижній Наддніпрянщині (історія і сучасність)".

Мета роботи - виконати структурно-семантичний, етимологічний та словотворчий аналіз торговельної лексики запорозького козацького вжитку як органічної частини словникового складу загальнонародної української мови на важливому етапі її історичного розвитку.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- виявити слова і словосполучення, які засвідчені у пам'ятках козацької доби, на позначення різних понять, пов'язаних із торгівлею;
- розглянути їх за лексико-тематичними групами;

- проаналізувати цей шар лексики з погляду семантики, походження та словотворчої будови;

- простежити, які зміни відбулися у досліджуваній лексиці в наступні періоди розвитку української мови, визначити роль цих змін у процесі становлення національної терміносистеми.

Об'єктом дослідження є торговельна лексика, засвідчена в існуючих пам'ятках козацької доби. Крім того, для порівняльного аналізу використано відповідну лексику з інших писемних пам'яток української мови XV-XVIII століть, а також фіксації історико-етнографічних джерел.

Джерела дослідження. Джерела, як і об'єкт дослідження, специфічні. Через трагічну долю козацтва до нас дійшло їх дуже мало. Значна кількість документів періоду козацтва, особливо раннього, або зовсім знищена, або розпорошена по архівах Росії, Польщі, Туреччини, Швеції та інших країн. Найповніше збереглися документи Нової Запорозької Січі. Відсутність достатньої кількості матеріалів ранішого походження стала причиною того, що документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі є основним джерелом нашого дослідження. Крім того, потрібний ілюстративний матеріал добирався і з інших джерел, а саме: з документів канцелярії Богдана Хмельницького, козацьких літописів, ділової документації Гетьманщини, матеріалів з історії Запорожжя О. Андрієвського, Ф. Макаревського, Д. Яворницького, з козацького фольклору та художніх творів про козацтво. Використано також дані з праць А. Скальковського, М. Слабченка, М. Тищенка, В. Голобуцького, зокрема з тих їх розділів, що стосуються торговельної справи на Запорожжі.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є описовий, історичний та порівняльно-історичний. У процесі роботи при систематизації опрацьованого матеріалу використано й зіставний метод.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає, по-перше, у виборі об'єкта дослідження - торговельної лексики, що вживалася специфічною суспільною верствою у певний історичний період на окремій історико-етнографічній території. По-друге, пропонуване дослідження є першою спробою в українському мовознавстві системного вивчення торговельної лексики запорозького козацького вжитку

з використанням фактичного матеріалу, який ще не був предметом лінгвістичних досліджень.

Теоретичне й практичне значення роботи зумовлюється його актуальністю і науковою новизною, а також визначається результатами проведеної роботи, що можуть бути використані в подальших дослідженнях з історичної лексикології, у дослідженнях із сучасної торговельної термінології української мови. Аналізований матеріал може бути використаний при укладанні історичного словника української мови, а також у вузівських курсах історії української мови, у вузівських спецкурсах і спецсемінарах та в різного роду навчальних посібниках. Висновки дисертації становитимуть інтерес не лише для мовознавців, а й для істориків, дослідників козацького Запорозжя.

Апробація результатів дослідження. Окремі розділи та дисертація в цілому обговорювалися на засіданнях кафедри загального мовознавства Запорізького державного університету. Основні положення та результати дослідження доповідалися на щорічних підсумкових конференціях викладачів і студентів цього ж університету. Деякі практичні результати були висвітлені на IV і V Регіональних наукових конференціях “Історико-етнографічні дослідження Південної України” (Запоріжжя, 1996, 1997); всеукраїнській науковій конференції “Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку” (Запоріжжя, 1996); міжнародних наукових конференціях “Література й історія” (Запоріжжя, 1996) та “Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури” (Запоріжжя, 1997).

Публікації. Аспекти досліджуваної проблеми відображені у шести публікаціях.

Структура дисертації. Реферована дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків. До роботи додається список використаної літератури, список джерел та покажчик торговельної лексики. Обсяг дисертації - 160 сторінок, список використаної літератури - 19 сторінок (230 джерел), список джерел та їх умовних скорочень - 5, покажчик- 6.

ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, розкривається новизна, теоретичне та практичне значення, формулюються мета і завдання роботи, визначаються об'єкт і джерельна база дослідження, робиться короткий огляд літератури, подаються короткі відомості з історії торгівлі на Запорозжі. Зокрема тут відзначається, що вся торгівля Польщі, Литви, України і Південної Росії XVI-XVIII століть була в руках запорозьких козаків і велася через їх посередництво. Торгівлю запорозжі вели водними і суходольними шляхами. Перший ішов Дніпром у Чорне море; з трактових шляхів найвідоміші так звані "одвічні шляхи": Муравський з лівого боку Дніпра та Чорний - з правого із їхніми боковими відгалуженнями.

Торгівлю водним шляхом запорозжі проводили переважно з турками і татарами, а потім - і з іншими східними народами - греками та вірменами. Суходольну торгівлю запорозькі козаки вели з Кримом, Польщею, Литвою, Росією, зі всіма регіонами України.

Запорозька торгівля з Туреччиною складалася із відправлених туди товарів російських мануфактур, свого хутра, необроблених шкір, вершкового масла, риби, українського тютюну, а в імпорті - переважно вина, бакалійних виробів, оливкової олії, шовкової і бавовняної тканини, а також зброї, свинцю, кінської збруї та іншого.

Основою торгівлі з Кримом була сіль, яку запорозжі за ханськими ярликами брали в перекопських соляних озерах. Окрім кримської солі, запорозжі вивозили й свою, бо з XVII століття Кінбурнські соляні озера, які знаходилися у володінні Прогноїнської паланки, вважалися козацькою власністю. Тут і видобувалася власне запорозька сіль, яка потім постачалася всім українським та польським містам. Січ регулювала вивіз солі з Криму, і тому чумаки змушені були брати квитки на проїзд туди в Запорозжі. В Криму на привезені товари накладалася різні оплати: ті, які стягували неофіційно, і ті, які були запроваджені офіційно. До останніх оплат належало "сороковé" та "баштовé", а серед неофіційних зборів виділялися "толмáцьке", "незві́кле мито", подарунки козацькій старшині.

Окрему статтю запорозького експорту становили коні. Вони характеризувалися високою конкурентоспроможністю на широкому європейському ринку і поставлялися у Польщу, Крим та Росію. Для

закупки їх до Січі добиралися навіть кавалерійські ремонтери пруської армії. Російські міста торгівлю із Запорожжям вели в основному через Київ, куди із запорозьких земель надходила риба, мед, віск, шкіри, худоба та інші товари, де їх і скуповували російські купці.

Жвава торгівля відбувалася між запорозькими і донськими козаками. Шляхи її проходили через Південну Слобожанщину.

В усіх торгових операціях запорозьких козаків з сусідами і сусідів із запорожцями першу й незамінну роль відігравали чумаки.

На Запорожжі розвивалася і внутрішня торгівля. Найбільше даних про цю торгівлю збереглося з періоду Нової Січі. Біля Підпільненської Січі знаходився форштадт, який звався Гассан-Баша. Це була торговельна частина запорозької столиці, в якій розмішувалися торгові комори, декілька торгових рядів і яток, у яких продавали хліб, борошно, крупи, м'ясо, масло та інше; в ній також знаходилися шинки з виноградним вином, горілкою, пивом, медом та іншими напоями. Серед купців тут торгували не тільки запорозькі, а й крамарі з інших місць України, греки, вірмени, татари, поляки, євреї.

Торгівля велася не лише у самій Січі, а й у паланкових населених пунктах - Кам'яному на Кальміусі, Гарді на Бугові та в Микитиному на Дніпрі. З розвитком внутрішньої торгівлі в Січі починають проводитися ярмарки.

Торгівля була, з одного боку, значним стимулом економічного розвитку Запорожжя, сприяла зміцненню різних зв'язків, у тому числі й міжмовних, а з іншого, вона призводила до соціального розшарування козаків. Вона свідчила про високий економічний розвиток цього регіону України, а також про те, що запорожці визнавали її як важливу в соціальному відношенні суспільну потребу.

Назвами розділів основної частини дисертаційної роботи стали тематичні групи, виділені нами в торговельній лексиці запорозького козацького вжитку. Аналіз лексичних одиниць у рамках лексико-семантичних груп оформлений у вигляді окремих словникових статей, що мають таку структуру: лексеми паспортизуються, з'ясовується етимологія кожної з них, подається семантична характеристика, підтверджена ілюстраціями із джерел у хронологічному порядку, простежується доля термінів у подальші періоди розвитку української мови.

Перший розділ - "Назви процесів і дій, пов'язаних із купівлею-продажем" - присвячений лексико-семантичному аналізу таких лексем: **торговати, сторгувати, приторговати, поторговати, торгівля, торгь, торгованье; міняти, проміняти, вимінювати, мена; купити, скушити, накушити, покупка, кўпля, купецтво; продати, розпродати, спродати, продаванье, распродажа; взяти; збувати; гандлевати, гандель, гандлованье; шинкувати, шинкованье, вишынкь; комерція; шацовати.** Основу цієї групи лексики складають слова, що сягають ще праслов'янського періоду **торг, торговати** < (ст.сл. тръгъ, тръговиште < псл. *trъgъ), **кўпля** < (купити < ст.сл. коупити < псл. *kupiti (*koupiiti), **продати, продажа** < (із *pro-dadja), **міняти** < (ст.сл. мѣнити < псл. *mĕnjati, *mĕniti), **взяти** < (ст.сл. възѣти < з *vъz i jęti). Від них утворився ряд дериватів, які активно функціонують в українській мові періоду козацтва (**приторговати, поторговати, купний, покупка, розпродати, спродати**). Запозичення у цій семантичній групі представлені незначною кількістю (найдавніші - **купити** та запозичення пізнішого періоду - **гандель** < ([п. handel] < нвн. Handel), **гандлевати** < ([п. handlewać] < н. handeln), **шинкувати** < ([п. szynkować] < свн. schenken "наливати, розливати"), **шацовати** < ([п. szacować] < нім. schätzen "оцінювати"), **комерція** < ([нвн. Kommerzien] < лат. commercium). З XVI століття зі значенням "продаж вина, хмільних напоїв на розлив" вживається найменування **вишынкь**, що утворене безафіксімним способом від дієслова **вішинкувати**. Серед аналізованих слів спостерігаються полісемні найменування (**торговати** "вести торгівлю", а також "скласти угоду про купівлю-продаж чого-небудь" та "добитися зниження ціни, виторговувати", **торг** "торгівля" і "місце, де відбувалася торгівля, базар", **покупка** "купування чого-небудь" та "куплена річ", **кўпля** "процес купівлі-продажу, торгівля", "покупка" і "товари, предмети купівлі-продажу", **купецтво** "торгівля", "товар" і "збірна назва купців", **шинкувати** "торгувати спиртними напоями" і "торгувати, займатися торгівлею взагалі").

Деякі полісемні слова одним із значень утворюють парадигматичну синонімічну кореляцію: **торговати - гандлевати - шинкувати; торгь - торгівля - торгованье - гандель - купецтво - шинкованье; кўпля - покупка.**

У сфері назв процесів і дій, пов'язаних із купівлею-продажем, у

запорозькому козацькому вжитку спостерігалася також фонетична, словотворча та морфологічна варіантність: гáндель - гéндель; ку-не́цтво - купе́чество; прода́жа- прѣ́даж.

Серед лексики досліджуваної групи поряд із назвами родових понять засвідчені словосполучення, які вказують на конкретну видову назву. Вони побудовані за моделлю прикметник - конкретизатор + іменник: торгі́ великі́, торгі́ малі́, торгі́ вѣ́льні, прода́жа ви́нная. Пам'ятками зафіксоване часте вживання лексеми поку́пка (дериват від поку́пити < куніти < гот. каурѳн), яка функціонує у складі словосполучень, що уточнюють її вид: поку́пка са́ла, поку́пка со́ли, по-ку́пка жеребцо́въ, поку́пка волѳв и ко́ней, поку́пка ры́бы, поку́пка горѳ́лки, хлѳ́бная поку́пка.

У другому розділі "Лексика на позначення торгових приміщень та місць торгівлі" на генетичному, функціональному, структурно-семантичному рівнях аналізуються лексеми: базáръ, рíноць, я́рма-роць, ря́д (кра́мний, хлѳ́бний, шинко́вий, рѳ́зницький), кра́мни-ця, кра́мь, ла́вка, скла́дъ, ко́бра (шинко́ва, кра́мна, торго́ва), мага́зейнь, шино́ць, шинко́ва бѳ́дка, торго́ва бѳ́дка, базáрна бѳ́дка, корчма́, ліодѳ́вня, ліох, та́ша, я́тка.

Обстежені пам'ятки писемності свідчать, що в активному вжитку запорозьких козаків було слово шино́ць "приміщення для продажу спиртних напоїв", запозичене з германських мов (свн. schenke, schenk) через польське посередництво (п. szynk "трактир"). У вільний від військових походів час всі запорожці мали право варити мед, пиво, брагу і займатися продажем спиртних напоїв. Мабуть, саме через це на запорозьких землях існувала велика кількість шинків. За документами січового архіву 1770 року, в усіх козацьких володіннях нараховувалося більше 370 шинків. Козаки любили проводити дозвілля у шинку, можливо саме тому, лексема шино́ць досить часто вживається в матеріалах, пов'язаних із Запорожжям. У документах засвідчений і її фонетичний варіант шинкѳ́. Найменування шино́ць є стрижневим компонентом у складі словосполучень шинкі́ горѳ́лчаніє, шинкі́ медѳ́внє, шинкі́ бра́жнє, шинкі́ пивніє. Зрідка як синонім до слова шино́ць у записях народної творчості та літописі Величка зафіксоване слово каба́ць. Лексема шино́ць вступає в синонімічні зв'язки із складовими найменуваннями шинко́ва бѳ́дка, шинко́ва ко́бра

та лексемою **корчма́**.

Заможні козаки разом із шинками утримували льодовні і льохи. Саме у писемних джерелах козацької доби лексеми **ліодобня** <(льодовий<лід<псл. *ledъ) і **ліох** < ([п. loch] < свн. loch “сховище, яма”) засвідчені у значенні “приміщення для продажу і зберігання хмільних напоїв”.

Як назви торговельно-складських приміщень у цей період функціонують слова **комора**, **складь**, **магазєйнь**. Лексема **комора** на той час розширила своє значення і вживалася як самостійно, так і в складі словосполучень **торго́ва комора**, **кра́мна комора**, **шинко́ва комора**. Іноді до складу словосполучення **торго́ва комора** входить прикметник, який вказує на власника комори: **арме́нские торго́вне комо́ри**, **гре́цкие торго́вне комо́ри**.

На позначення річного торгу чи торгу, який відбувався тільки декілька разів на рік у спеціально визначені терміни, пам'ятками фіксується лексема **я́рмарок**, що запозичена з німецького *Jahrmarkt* (“річний торг”) через польське посередництво. Ця лексема характеризується морфологічною (**я́рмарок** - **я́рмонка**) та фонетичною (**я́рмарок** - **я́рмонок**) варіантністю. Зауважимо, що форми **я́рмонка**, **я́рмонок** запозичені з російської мови.

На запорозьких базарах існували цілі торгові ряди. Вони іменувалися в залежності від назви товару, який у них продавався. Так, на запорозькому базарі існували **кра́мний**, **хлѣ́бний**, **шинка́рський**, **рѣ́зницький** **ряди́**. Для позначення назв невеликих торгових приміщень засвідчені лексеми **я́тка**, **торго́ва будка**, **крамъ**, а також **та́ша** у значенні “ярмаркова палатка”.

Проаналізована тематична група являє собою загальнонародні назви, більшість яких була відома староукраїнській мові XIV-XV століття. До них належать **база́рь**, **ри́нокъ**, **я́рмарокъ**, **ла́вка**, **складь**, **комо́ра**, **корчма́**, **я́тка**.

Майже всі представлені лексеми даної групи були на той час одностаними, за винятком слова **крамъ**, яке засвідчене писемними пам'ятками у двох значеннях: 1) невелике торгове приміщення; 2) товар. У цій групі спостерігається найбільше запозичень із германських мов (**ри́нок**, **шино́к**, **льо́х**, **крам**, **будка**, **я́рмарок**) та поодинокі запозичення з польської (**та́ша**), тюркських (**база́рь**), давнє запозичення

з грецької (комора).

Третій розділ "Лексика на позначення осіб, пов'язаних з торгівлею" складається з двох підрозділів. У першому міститься лексико-семантичний аналіз назв осіб, які безпосередньо пов'язані з торгівлею. Сюди входять: купець, купецькі люди, базарні люди, торговець, торгові люди, ярмонкові люди, гость, продавець, шинкарь, шинкарка, крамарь, м'ясник, покушник, скупщик, орендарь, кредитор, фактор, фурманщик.

Стрижень цієї лексико-семантичної групи становить лексема **купець**. Купцем у запорожців називається великий і дрібний торговець, а також місцевий або приїжджий з інших міст і держав. Слово **купець** є стрижневим компонентом у складі словосполучень атрибутивно-іменного характеру (купці кримські, купці турецькі, купці малоросійські, купці великоросійські, купці перекіпські, купці кієвські, купці путімльські). Часто як синонім до слова **купці** пам'ятками засвідчене словосполучення **купецькі люди**.

Лексема **торговець**, очевидно, не була характерна для вжитку запорожців, бо вона засвідчена у пам'ятках поодинокими випадками, частіше вживається словосполучення **торгові люди**.

Найменування **гость** <(ст.сл. гость < псл. *gostъ < іе. *ghostis) у значенні "іноземний купець" вживається рідко, до того ж із поясненням у дужках **купець**, а це означає, що на той час таке значення слова **гость** не було поширеним у запорожців. Пам'ятками козацької доби засвідчена лексема **фурманщик** у значенні "особа, що займалася перевозом будь-яких товарів, у тому числі й купецьких".

В аналізованій групі зустрічаємо слова спільнослов'янського походження (**купець**, **гость**), лексеми, що були відомі в староукраїнській мові XIV-XV століття (**продавець**, **м'ясник**), а також за позичення **шинкарь** < (п. szynkarz), **фактор** < ([п. faktor] < лат. factor), **кредитор** < ([нім. Kreditor] < лат. creditor).

До торговельних неологізмів XVI - XVII ст. належить лексема **односум** "січковий купець, який вступав у спілку із стороннім для Січі купцем" та **базарний атаман** - особа, яка відповідала за проведення всіх торгових операцій, вирішувала різні справи, пов'язані з торгівлею. Кожен торговий ряд на січковому базарі мав свого базарного отамана. На базі запозичень на власне українському мовному ґрунті

утворені найменування шинка́рка, оренда́р, фу́рманшик. До новоутворень у сфері торговельної спеціалізації цього періоду належить лексема кра́марь - "торговець роздрібним товаром".

У другому підрозділі "Назви осіб, які займалися збором торгового мита" розглядаються лексеми шафа́рь, кантарче́й, інду́кторь, екза́кторь, іа́кторь, цо́лнер, отку́пшиць, ви́силокъ. Так, шафа́рями у запорожців називали осіб, які збирали податки на переправах із проїжджих купців, дрібних торговців та промисловців. Це слово запозичене у першій половині XVII століття з германських мов через польське посередництво, де *szafarz* "наглядач, управляючий фермою". Інша лексема кантарче́й вживалася у значенні "чиновний козак у запорожців, який займався збором податків із торговців і продавців на запорозьких базарах". Він також стежив за правильністю вагів і мір, призначав ціну за привізний товар. За словами Д.І.Яворницького, посаду військового кантаржія можна зрівняти з міністром "державного майна" якого-небудь невеликого західноєвропейського князівства тодішніх часів. У вжиток запорожців слово потрапило, очевидно, з польської мови, де *kantorzy, kantorzysta* - "прикажчик".

Особа, яка займалася збором мита із товарів, що ввозилися, у досліджуваних пам'ятках іменується інду́ктором. Слово запозичене з латинської мови через посередництво польської. Засвідчене пам'ятками з XVII століття. З того ж таки XVII століття фіксується лексема ви́силокъ у значенні "відряджений на торгові дороги наглядач за привізними і вивізними товарами, яка утворена суфіксальним способом від дієслова висила́ти.

Більшість слів цієї групи, за винятком лексем ви́силокъ і отку́пшиць, є запозиченнями козацької доби з германських мов (шафа́рь, цо́лнер) та латинської (інду́ктор, екза́ктор, іа́ктор) через посередництво польської мови. Безпосередньо з польської запозичена лексема кантарче́й.

Окремі слова характеризуються фонетичною варіантністю: канторчій - кантарче́й, екза́кторь - екса́кторь. Спостерігається у цій групі явище метатези (шафа́рь - ша́рафь).

У четвертому розділі "Лексика на позначення митних зборів" піддаються всебічному аналізу слова, які називають митні збори. Тут же наводиться коротка довідка про запровадження митниць на Запо-

рожжі. До 1754 року на козацьких землях існували лише внутрішні митниці, тому Запорозжю належало виплачувати внутрішні мита - індікту та евекту, тобто довозове та вивозове. Із знищенням 1753 року внутрішніх митниць у Кременчуці та Переволочній були встановлені пограничні митниці. Трохи пізніше такі митниці були засновані у Царичанці й Бахмуті, де з товарів, що довозилися й вивозилися запорожцями, в тому числі й із харчів, почали стягувати мито за підвищенням тарифом. Такі процеси сприяли утворенню різних назв митних зборів. Ця лексика у джерелах козацької доби представлена двома підгрупами: загальні назви митних зборів (міто, пошлина, повинність, оплата, діток, індікта, евекта, екзакція) та конкретні назви мита (торгове, ярмаркове, мостове, мостовщина, гребельне, погребельне, перевізне, баштовбе, сороковбе, солонське, толмацьке, взовбе, чоповбе, шеляжне, весовбе, помёрное, скётне, капщзна, сборь, ралець, руга, показанщина, обвьіська, арёнда). Як назва пограничного мита пам'ятками засвідчується лексема цло.

За походженням ця лексико-тематична група не є однорідною. Деякі слова успадковані із староукраїнської мови: міто, пошлина, діток, повинність, мостовщина, мостовбе, торгове, руга. Запозичення складають невелику кількість слів. Серед них найчастіше зустрічаються латинізми (екзакція, індікта, евекта), германізми (цло). Всі вони запозичені через посередництво польської мови. Більшість же цих назв є новоутвореннями періоду козацтва, які пов'язані з історичними обставинами цього періоду. Так, спеціальний збір, який платили чумаки біля воріт Перекопської башти, одержав назву баштовбе. Сороковбе - назва мита, яке збиралося татарами у Перекопі не грішми, а товарами. З усіх привізних товарів бралася сорокова їх частина, звідки пішла й назва мита. З 1743 року по всіх містах Криму почали стягувати з привізних товарів податок на перекладача - "толмача", який і одержав назву толмацьке.

Гетьмани іноді обмежували шинкарський промисел. Ю.Хмельницький дозволив продавати горілку тільки бочками, а не вроздріб. Всякий, хто продавав горілку, мав сплачувати належні збори: повідеркове від продажної вроздріб відрами горілки та скётне від бочки горілки, що продавали її гуртом. Таким чином, пам'ятками

зафіксовані лексеми *повідеркове* і *скётнее* як назви податків від продажу горілки вроздріб і гуртом на "скаг". З XVI століття мито, яке сплачувалося купцями при провозі товарів за оповіщення про їх прибуття, одержало назву *обвьістька*. Той, хто прибував, повинен був з'явитися особисто і повідомити про привезені ним для продажу товари. Це носило ім'я "явки" для купця і "обвестки" для товару. Хто не "об'явився" і не "обвістився", той не мав права зупинятися на заїжджих дворах, навіть приватних квартирах, наймати потрібні приміщення і користуватися міськими складами.

У досліджуваних пам'ятках лексема *аренда* (< [п. *arrenda*] < лат. *arrenda*) означає вид податку. Вона бралася за право торгувати певними товарами. Орендна плата бралася також за крамниці, що належали куреням, і витрачалася на потреби курінного товариства. З XVII століття - це "податок переважно з шинків", а пізніше і сам "шинок".

Лексема *капщівна*, за Д.І.Яворницьким, пошлина "съ вина горілого, хто пиво варить, мед ситить, хто колвекъ будетъ вином шинкувати", тобто це мито за право продажу вина. Винокурна плата від бочки (чопа) має назву *чоповбе*. Податок за право продажу спиртних напоїв іменувався *шеліяжное*. Очевидно, сплачували цей податок шелягами, звідки й походить сама назва податку.

Найпродуктивнішим способом утворення конкретних назв мита був морфолого-синтаксичний.

У "Висновках" узагальнено результати проведеного дослідження. Тут відзначається:

1. Дослідження торговельної лексики запорозького козацького вжитку дає підстави твердити про її системний характер, що проявляється в тематичному групуванні. У цій лексиці відобразилися внутрішньомовні зміни, загальні тенденції історичного розвитку української мови, а також соціальні чинники, що впливали на її становлення і розвиток.

2. Із проаналізованих у даній роботі стосовно вживання, семантичної та дериваційної структури, походження і системних зв'язків 166 лексем 41 слово ввійшло до складу сучасної української літературної мови, 4 лексеми відомі як діалектні.

3. Основу торговельної лексики запорозького козацького вжитку

становлять слова загальнонародної української мови, успадковані від староукраїнської (купіти, міняти, торговати, продати, купля, торговля, продаж, корчма, лавка, ятка, складь, торгъ, рядь, купець, мясникъ, мито, мостовѣ).

4. Серед досліджуваної лексики відзначено 16 словосполучень і 9 слів, які не зафіксовані лексикографами і ще не були предметом лексикологічного аналізу (базаръ сечовий, базаръ крámний, базарний атамán, базарна бѹдка, шинкова бѹдка, комбра торгова, комбра шинкова, комбра королѣвска, індуктний збор, люди базарні, люди ярмонковие, рядь рѣзницький, рядь хлѣбний, рядь шинкарський, торговий прѹмисел, ярмонковие збори, односѹм, баштовѹе, сороковѹе, толмацкое, покуховное, шеляжное, скѣтнее, показанщина, іáктор).

5. Для вираження одного й того ж поняття у козацькому вжитку існувало декілька назв- синонімів. Часто до синонімічних рядів входять запозичені слова, а також однокореневі, однослівні найменування і словосполучення: торгъ - торговля, купецтво, гáндель; торговати - гандлевати, шинковати, торгъ - базаръ; торговецъ - торговий чоловік, купецъ; кушці - купецькі люди; шинок - корчмакабак - шинкова бѹдка - шинкова комбра; мито - пошлина - да́ток- цло - повинність; солонскѹе - контарне та інші.

6. Незначна кількість лексем характеризується антонімічними відношеннями: купля - продаж, індукта - евѣкта; взяти - збути.

7. У групі дослідженої лексики простежуються фонетичні (гáндель - ге́йдель, шинкъ - шинѹкъ, кантарчѣй - кантарчій, ярмарокъ - ярмонокъ, екзáкторъ - ексáкторъ); морфологічні (продажа - прѹдаж, ярмарокъ - ярмонка); словотворчі (фѹрманщикъ - фѹрманчикъ, мостовѣ - мостовщина, гребельне - погребельне, купечество - купецтво, платка - ѹплата) варіанти та явище метатези (шафáр - шарáф).

8. Більшість слів, успадкованих із староукраїнської мови, у вжитку запорозьких козаків функціонує з тими ж значеннями, що і в писемних пам'ятках попереднього періоду (продавати, торговати, міняти, купіти, розпродати). Проте в результаті бурхливого розвитку торгівлі, розширення економічних зв'язків між країнами окремі тематичні групи слів зазнали семантичних змін. У пам'ятках ко-

зашкої доби з новим значенням вживаються лексеми **накупіти**, **ко́мбра**, а деякі слова звузили семантику (**ку́пля**, **корчма́**, **прода́жа**).

9. Торговельна лексика запорозького козацького вжитку поповнювалася різними шляхами. Широко використовувався морфологічний спосіб словотворення, зокрема суфіксальний; нові назви утворювалися як від слів власне українських, так і від запозичених (**торговати** - **торгованье**; **розпродати** - **розпродажа**; **гандловати** - **гандлованне**, **шинковати** - **шинкованье**; **купець** - **купецтво**; **торговати** - **торговець**; **откупити** - **откупщик**; **скупити** - **скупщик**; **аренда** - **арендар**; **шинкар** - **шинкарка**; **крамь** - **крамниця**; **фурман** - **фурманщик**, **льодовий** - **льодовня**). Відзначаємо також префіксальний (**приторговати**, **поторговати**, **скупити**, **накупити**, **спробати**, **погребельне**, **оплата**, **вмінювати**, **розпродати**, **сторгувати**) та префіксально-суфіксальний способи (**обв'їстька**, **показанщина**, **повинність**). Морфолого-синтаксичний спосіб особливо продуктивний при утворенні назв митних зборів. Тут субстантивовані прикметники виступають у формі середнього роду (**сороков'є**, **перевозн'є**, **мостов'є**, **толмацькое**, **скётнее**, **шеляжное**, **ярмарков'є**, **торгове**, **пом'єрное**, **возов'є**, **гребельне**).

Багато термінологічних словосполучень, пов'язаних із торгівлею, утворено синтаксичним способом. Це переважно сполучення іменника з прикметником (**люди купецькі**, **купці турецькі**, **торг купецький**, **промисел торговий**, **базар крамний**, **комбра шинкова**, **будка базарна**, **ряд крамний**).

Збагачення торговельної лексики запорозького козацького вжитку відбувалося часом завдяки семантичному способу словотворення. Переходячи у розряд терміна, загальнонародне слово поряд із широковживаними значеннями набувало нового, вузькоспеціального (**ор'єнда** - "податок з млинів і шинків", потім "шинок, корчма"; **комбра** - "кімната", потім "митниця"; "місце, де зберігалися товари для продажу").

10. Міжнародні економічні зв'язки Запорожжя зумовили появу нових запозичень із західноєвропейських і східних мов, не засвідчуваних у пам'ятках староукраїнської писемності XIV-XV століття. Частина цих запозичень, зокрема із західноєвропейських мов, з'являється через посередництво польської мови. Однак ці запозичен-

ня займають незначне місце. З германських мов або через їх посередництво запозичені такі слова: шинóк, шинковáти, шафáр, шановáти, крáмар, фúрман, крам, комéрція. Є запозичення з тюркських мов (базáр), з латинської мови (фáктор, екзáктор, екзáкція, индúкта, евéкта, íáктор), з польської мови (шинкáр, та́ша), з російської (кабáк, я́рмонка, магазéйн).

11. Історична перспектива аналізованої лексики неоднакова. Одні слова з певними фонетичними чи семантичними змінами дійшли до нашого часу і широко використовуються в сучасній українській літературній мові. Збереглася значна група слів-назв процесів і дій, пов'язаних з купівлею-продажем (купувáти, продавáти, розпродáти, поку́пка, торгівля), назв осіб, пов'язаних з торгівлею (продавець), назв приміщень та місць торгівлі (склад, магази́н, крамни́ця, базáр, я́рмарок). Інші слова стали історизмами, надбанням пасивного лексичного фонду української мови. Це, в основному, слова, що означають назви митних зборів, а також деякі назви осіб-учасників торгового процесу та окремі слова, які означають дії, пов'язані з торгівлею (мостовé, мостовщи́на, кашци́зна, возово́е; ви́шинкъ, шинковáньс; торгóвець, корчма́р, шинкáр, купéць, гость). Деякі слова донедавна були відомі в сучасній українській літературній мові як застарілі (шинóк, корчма́), але на сучасному етапі вони знову повертаються до активного вжитку. Лексеми лáвка, та́ша, базáрь, базаря́нин в сучасній українській мові відомі як діалектні.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Лексика на означення митних зборів у мовленнєвому вжитку запорозьких козаків // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наукових праць, присвячених пам'яті професора С.П.Самійленка. - Ч.1. - Запоріжжя, 1996. - С.168-170.
2. Торговельна лексика у романі З.Тулуб "Людолови" // Література й історія: Матеріали Міжнародної наукової конференції. - Запоріжжя, 1996. - С.236-238.
3. З історії торговельної лексики запорозького козацтва // Нариси культури українців Півдня. - Запоріжжя, 1997. - С.42 - 44.
4. Лексика на позначення дій, пов'язаних з торгівлею (на основі доку-

- ментів Б.Хмельницького)//Тези доповідей наукової конференції викладачів і студентів університету.-Ч.2.-Запоріжжя,1994.-С.76-77.
5. Торгові стосунки козацького Запорожжя як соціокультурний фактор розвитку Південної України // Розвиток культури української нації та культур національних меншин: історія, сучасний стан, перспективи (на матеріалі південного сходу України): Тези доповідей регіональної наукової конференції. - Запоріжжя, 1995. - С.3.
 6. Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело вивчення торговельної лексики // Тези доповідей наукової конференції викладачів і студентів університету. - Ч.2. - Запоріжжя, 1995. - С.49.

Бойко Л.П. Торговельна лексика запорозького козацького вжитку. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.01 - українська мова. Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ, 1997.

У роботі в лексико-семантичному аспекті досліджено торговельну лексику запорозького козацького вжитку. Проаналізовано походження і функціонування, з'ясовано склад і структуру термінів, пов'язаних із торгівлею; розглянуто системні відношення всередині досліджуваної групи лексики.

До роботи додається покажчик торговельної лексики.

Ключові слова: торговельна лексика запорозького козацького вжитку, лексико-семантична група, етимологія слова, семантика слова.

Бойко Л.П. Торговая лексика запорожского казацкого употребления. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01-украинский язык.Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

В работе в лексико-семантическом аспекте исследована торговая лексика запорожского казацкого употребления. Проанализированы происхождение и функционирование, установлены состав и структура терминов, связанных с торговлей; рассмотрены системные отношения

внутри исследуемой группы лексики.

К работе прилагается указатель торговой лексики.

Ключевые слова: торговая лексика запорожского казацкого употребления, лексико-семантическая группа, этимология слова, семантика слова.

Boyko L. A commercial vocabulary of the Zaporozhya kosack usage. - Manuscript.

Dissertation presented for the degree of Candidate of Philology (speciality 10.02.01 - "Ukrainian Language") in the Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1997.

The commercial vocabulary of Zaporozhya kosack usage is studied in the lexico-semantic aspekt. The history of the origin and work of the terminology related to the commerce are considered, its contents and structure are revealed, the system relations inside analyzed group are determined.

The work is supplied with a glossary of the commercial vocabulary.

Key words: a commercial vocabulary of Zaporozhya Kosack usage, lexico-semantic group, the etymology of the words, a semantic of the word.

Підп. до друку 25.12.97. Формат 60x84/16. Папір друк. Різогр. друк.
Ум. друк. арк. 1,65. Ум. фарбо-відб. 1,65. Обл.-вид. арк. 1,35.
Тираж 100 пр. Зам. 201. Безкоштовно.

Віддруковано у фірмі "Стат і К°", адреса: вул. Гоголя, 79.

43168.3

AB 39.193